

Oponentský posudek na práci

Zuzana Marie Kostičová, *Arte y ritual en Chichén Itzá: los dioses y los hombres*, Praha 2009

Ve své práci kandidující na titul Ph.D. zabývá se Z. M. Kostičová poměrně náročným a širokým námětem umění a rituálu, náboženskými představami lidí v mayském městě Chichén Itzá, které je ojedinělé svou historií i architekturnou v rámci mayského světa. Rozdělila svou práci do pěti oddílů:

První se zabývá vztahem posvátného a profánního, druhá už se konkrétně dotýká města Chichén Itzá a jeho ceremoniálního střediska, ve třetí podává stručnou charakteristiku mayského hieroglyfického písma, ve čtvrté se zabývá osobami, které se věnovaly náboženským obřadům a v pátém se zabývá „nadpřirozenými“ bytostmi, tvořícími součást přestav. Následuje stručné resumé a bibliografie. Výsledným záměrem by podle autorky mělo být upřesnění charakteristik uctívání významných božstev a jeho promítnutí, včetně uctívání předků, do života městského útvaru ve formě symbolických sošných podob. Připomíná i skutečnost, že božstva byla chápána jako jacísi předkové a stávala se tak kmenovými vůdci či kulturními hrdiny (z mayských Itzamna, Kukulcan apod).

V úvodu nastiňuje autorka svoje záměry a cíle, a shrnuje ve stručnosti to, čemu říká „válka diskurzů“. Zde bych si dovilil podotknout, že tento trochu odvážný titul (možná, že by stačilo slovo střet) sice se zmiňuje o archeologických bádáních/průzkumech, ale autorčin text přitom nevychází z podílu na „trabajo del campo“, tj. z přímých archeologických zkušeností, nýbrž jen čerpá z výsledků statí archeologů (s. 6). Latentní kritika archeologie pro archeologii (*l'art pour l'art*, s. 4) je podle mého názoru trochu předčasná, protože striktní archeologické bádání musí předcházet nebo doplňovat a korigovat svou „materiální“ základnou všechna ostatní - dokonce i tu disciplínu, kterou kupodivu autorka nezmiňuje, ale nakonec z ní těží – dějiny umění, přestože v titulu má umění na prvním místě.

Část první, vstupní, je podle mého názoru velice problematická, už jen tím, že autorka nezačíná přehledem dosavadní literatury, jak je to u všech „dějinných“ oborů zvykem. Už zde postrádám také poznámkový aparát, který by, v případě komentované četby mohl zmíněný přehled nahradit. Zbytečně se pouští do diskuse o mytologii vědy (s. 8); samozřejmě, že neobhájí nekriticky vědu, často bloudící mylnými směry, ale takto se nelze ani s bloudící vědou vyrovnat. A právě v takovýchto kritických bodech by mělo být odvolání na literaturu, která se podobným tematem či metodologií vědy zabývá (např. Mario Bunge a novější metodologie vědy). Nebo jsou to snad dedukce autorky? Nepatříčná je i zmínka o extraterrestres – s. 9; knih o tomto námětu je dost, ale jaké jsou důkazy? Pokud dále rozvádí nebo komentuje názory Lévi-Strausse, pak by se měla odvolávat na konkrétní pasáže a citovat je přesně. Srovnání vědce s „knězem“ (kterým, evropským nebo předkolumbovským nebo všeobecně) je v této části nevhodné, protože – pokud přiznáme kněžstvu v určitých etapách a prosředích výkonnou moc, tak vědec ji nemá; závisí na politikovi. Jestliže autorka píše, že odpověď už nabídla, musí uvést kde (v nějakém svém článku nebo v předkládaném textu?). Jestliže připomíná věrohodnou evoluční teorii (kterou sice uznáváme, ale víme také, že definitivní důkazy stále nemáme, zejména těch uzlových bodů, kde mělo dojít k rozvoji vývoje) a srovnává jej s biblickou představou stvoření světa, pak nemůže uvádět, že Bůh stvořil svět v sedmi dnech. Bible říká, že v šesti, a sedmý den pak odpočinul; a je to myšleno doslovně nebo (podle moderní teologie) symbolicky?

Jestliže cituje Knorozova a jeho slavná kniha, u nás dostupná, se pak neobjeví ani v poznámkách, ani v bibliografii, odkud pak cituje (s. 10)? Když si autorka klade sama otázky, pak by měla konstatovat, proč si klade právě ty otázky, na které pak odpovídá (to pozorují poprvé až na s. 23).

Dvoupólovost sakrální-profánní byla diskutována nesčetnými autory a proto by to měla být aspoň základní literatura na toto téma. Není mi jasné, proč by musela být autorčina argumentace založena zejména na zakladatelském, ale sto let starém textu Rudolfa Otty; zejména mi není jasné, proč by se mělo stavět na představách protestantských, když kritika misionářů (konkrétně jejich chápání indiánských náboženských představ, kterou autorka dává najevo, by mohla vycházet i z ateistických pozic, ale jediný klíč poskytuje teologie katolická, protože v době, kdy byly zapsány jejich první záznamy, se ještě protestantská teologie – a zejména ve španělském světě – se ještě nerozšířila. To by ale vyžadovalo důkladný rozbor právě té opozaděné misionářské literatury).

Nevím navíc, jestli autorčin rozbor knihy Ottovy není pozdní vsuvkou, protože v literatuře cituje českou zkratkou strany (s.), zatímco v ostatním španělském textu je správně **p**. Spíše bych tu uvítal pozdější interpretace náboženských představ, např. Jungovy (Jung je zmíně zcela okrajově). Totéž platí i o libovolném výběru pojmů, jak ho pozoruji na s. 21.

Jestliže autorka pracuje s teologickými termíny, tak by je měla konzultovat s teologickým slovníkem např. *Lexikon fuer Theologie und Kirche* (Freiburg, různá data) a nepoužívat vlastní nedůsledné formulace, natožpak používat zlehčujícího jazyka. Přestože celou řadu názorů sdílím, postrádám tu jejich opření o osvědčenou literaturu. Ani teorii chaosu nelze odbýt jedním odstavcem a uvést přitom jméno Viktora Turnera (cituje jej až o pár stránek dále) jen přes Eliada. Když hovoří o karnevalu jako o obraze převráceného světa, pak se musí kromě Eliada obrátit i na specializovanou literaturu (Le Goff apod.). A proč není při diskusi o posvátném a mýtech brán v potaz takový Malinowski nebo Franz K. Mayr?

Za závažný formální nedostatek opovažuji také, že citáty z anglicky psané literatury (povětšinou příliš dlouhé) nejsou přeloženy do španělštiny resp. nejsou interpretovány vlastními slovy, tam kde to jde. Na první straně (s. 18), kde se objevuje obsáhlý citát, se také projevuje další nejednotnost v psaní bibliografických poznámek (po anglosaském způsobu bez zkratky **p.**), což opravňuje domnívat se, že jsou asi přebírány z internetu, bez označení strany. Autorka může samozřejmě volit anglosaský systém, ale pak by ho musela dodržovat v celé práci. Má tak trojí: český, španělský (?) a anglosaský.

Pokud jde o výkladovou rovinu a strukturu, nejsem si jist, že by do srovnávacího materiálu – vzhledem k zaměření na mýty a na posvátno – patřila diskuse o *freetekkn*u či hnutí *hippies* (s.19); podle mého názoru příliš posvátna nevyjadřuje anebo je to jen pokleslý obraz jakéhosi „náboženského“ zanícení. Nelze srovnávat pokleslou religiositu s vrcholnou, i když jde o mimoevropskou civilizaci, resp. ani jako argumentaci pro zjištění toho, co je „posvátno“. Obecně řečeno, a to platí i pro další detaily, nelze čerpat vysoké myšlenky z pokleslých žánrů.

Jestliže se na s. 20 se autorka vyjadřuje o Ottových myšlenkách v kondicionále, pak to znamená, že jde o názor autorčin? Na str. 22 diskutuje výměnu názorů, či přesněji kritiku názorů Eliadových, do něhož se „obula“ americká autorka Kay Almere Read, ale kniha je citována v souhrnných 308 stranách. Mám to chápat tak, že autorka doktorské práce cituje jen globální charakteristiku? Chybí mi tam konkrétní strany. A hlavně, je svět myšlení Aztéků totožný s Mayi, a navíc s určitou konkrétní etapou, kterou představuje Chichén Itzá? Odmítám termín *especialistas religiosos*, tedy náboženští specialisté, kterým autorka operuje jako protikladem k světské moci. Je termín její nebo převzatý? Podle mého názoru je příliš vágní. Do něho bychom mohli, s prominutím, zahrnout i třeba složky StB pověřené bojem proti náboženství; kteří se takto skutečně označují.

V podkapitole *Los dos mundos* nevidím důvodu, proč by měla být diskuze o filmech, knihách a videorecích – to není zdroj k čerpání teologických pojmů. Naprosto nepřijatelné je odvolání na film *Matrix*, *Harryho Pottera* a pod. (s. 29). A když už film, tak proč ne *Apokalypto* Mela Gibsona, který se tematiky Mayů dotýká? Zdrojem může být jedině současná teologie, - a pak ovšem která: katolická, a v jejím rámci snad Theillard de Chardin,

teologie osvobození, apod., protestantská? Nelze odbýt křesťanské základy slovem „předsudek“ – *prejuicio*, ani v případě naprostého odmítnutí křesťanství.

Jak autorka správně postřehla, Freud byl poopraven Jungem, ale v takovém případě by této změně mohla věnovat více než dvě věty. Když už zatahuje do hry po americkém vzoru opět reinterpetaci marxismu a lidový neomarxismus (má snad na mysli Slavoj Žižka?), měla by opět citovat, odkud jej bere. (s. 25). Samozřejmě, že – mám-li já aktualizovat podobně jako autorka – můžeme třeba rekonstruovat základní představy komunismu na základě filmů o majorovi Zemanovi nebo Králi Šumavy, ze kterých můžeme vyčíst zločineckou podstatu komunismu jakožto zatím nejdokonalejší teorie vyhlazování určitých skupin a vrstev (tříd) obyvatelstva, ale pak by téma práce muselo znít jinak.)

Problémy, na které stále poukazují, se jeví jasně v podkapitole *La cuestión de la experiencia religiosa mesoamericana*. Jednak autorka hovoří o naší vlastní kosmologii, ale která to je? Kdo jsou to “muchos estudiosos” – nutno jmenovat aspoň díla některých, která hovoří za ostatní. (na s. 31 necituje v pozn. ani Karla Taube /to se objevuje později/, Mary Douglasovou ani Lévi Strausse. Nelze se vágně odvolávat na autory; to by byl esej a ne vědecká práce. Nepovažuji ani za šťastné autorčiny exkurzy do srovnávání obecných právních či morálních principů, jako např. když tvrdí (s. 32), že prezident může být legálně sesazen, zatímco královské moci je možno zbavit se pouze násilím: není pravda. I král mohl abdikovat, a také se tak v historii nejednou stalo – dobrovolně i pod pohrůzkami.

Z Architekta *Matrixu* nelze vyvozovat nějaké zásady, jako je tomu na str. 34. Na s. 35 malé rozlišení : na rozdíl od Ramy a Krišny je Budha uznáván jako historická postava. Nevím, proč autorka píše na s. 36 slovo *Zeus* v řečtině; když už tak činí, měla by toto krátké slovo zakončit správným *s*. Jak mi autorka vysvětlí, že v aztécké teologii (a zde se toto slovo objevuje ve správném významu), *pravděpodobně* chápali idoly *spíše* jako ikony a ne jako božstva *per se*. Na čem se zakládá tato pravděpodobnost? Na křesťanském pojetí? Na ateismu nebo na jiném názoru?

Tady postrádám odvolání na zápisy samotných Aztéků pod vedením španělských misionářů, jak je studoval znalec předkolumbovských jazyků Angel Ma. Garibay Kintana, jehož dílo je nepřehlédnutelné. Můžeme samozřejmě mít oprávněné podezření, že Evropany vzdělaní Aztékové se snažili přiblížit se chápání misionářů, nebo naopak připustit tlak nebo dokonce nátlak misionářů na jimi nově vzdělané domorodce, ale nemůžeme to činit *en bloc*, musíme studovat konkrétní rozdíly i mezi jednotlivými řády: jinak k nim přistupovali františkáni, jinak dominikáni, augustiniáni i jezuité. A tady opětovně volám po úvodu ve formě literatury. A jak autorka vysvětlí skutečnost, která je známa (ale autorkou není uváděna), že Aztékové „zajímali“ idoly přemožených kmenů a zařazovaly je do panteonu božstev, jak to známe z prvních misionářských nebo i jiných kronik? Lze srovnávat skutečně posvátné centrum mayské chýše s oltářem křesťanského chrámu? Tedy srovnávat civilní stavbu a stavbu chrámovou? Odkud je představa *axis mundi*? Misionáři, např. Fray Ramón Pané, *Relación acerca de las antigüedades de los Indios* (kap. CLXVII), México 1980, pozorovali podrobně a dobře vztah indiánů k idolům ještě před dobytím Mexika, i když své pozorování mohli následně odlišně interpretovat nebo i nepochopit.

A výrok „nos parece“ (s. 41) je plurál majestátní nebo zahrnuje více názorů? Které? Na s. 43 probíhá diskuse o misionářství z hlediska Ottova názoru 19. stol., ale máme-li na mysli střetnutí/setkání misionářů a indiánů v 16. stol., pak je to anachronismus. Opakuji, že prameny o christianizaci indiánů, vycházejí z přestav katolických misionářů 16. a 17. stol. Však je také autorka v další práci vhodně využívá.

Na s. 44 autorka vysvětluje poměrné samozřejmosti o vztahu náboženských a světských postojů; nicméně právě tady by se měla odvolat na teologii, která je jejich základem. Když už sáhne ke srovnání egyptského a mayského panovníka, pak má uvést, zda je to její vlastní názor, nebo převzatý. Jisté přeskokování od termínu k termínu zejména na s.

45 by opětovně měla být podpořena odvoláním na základní termíny, když ne teologické, pak sociologické, neboť autorka se odvolává na „klasickou sociologii“.

Byl bych také opatrnější v přebírání názorů. Např. srovnání sexuálního aktu a klobásky pohozené na ulici jako příklad nečistoty, jak jej podává Mary Douglasová, je pro mě naprosto paranoidní; nelze srovnávat lidský akt s jakýmkoliv objektem. Když už si autorka práce vybrala podobný příklad z literatury, měla by na něm ukázat svou kritičnost. A v záměru odmítá samozřejmě křesťanský princip sexuality s tím, že už neplatí, ale pro koho? Vymizeli snad úplně křesťané? (s. 49). Když autorka připomíná možnost desakralizace křesťanského prostoru (s. 51), tak by měla vzít na vědomí, že princip profanace znesvěcením fungoval už za starých Řeků (viz např. potrestání Laokoonta).

Na s. 53: kde jsou zmíněné „originální teorie“? Když už autorka pracuje s aktualizujícími termíny v oblasti indiánů, pak by se měla podívat i na takovou knihu jako je Bruce Olson, *Bručko*, 1997.

Závěr této kapitoly je dosti tristní: Pokud by v budoucnu chtěla autorka svou práci publikovat, tak by tuto úvodní stať měla nahradit klasickým popisem vývoje literatury na toto téma, popř. pracovat s osvědčenými termíny a vypustit ji.

Další část, II. už jeví soudržnější a přijatelnější argumentaci i práci s historickými fakty i jednotlivými termíny. Na neposledním místě se podstatně zlepšila citační kultura. Nicméně drobnosti zůstávají. Proč je Román Piña Chan překonán? On byl právě první, kdo poukázal, že vývoj mohl proběhnout naopak, tedy od Chichénu k Tule.

s. 57: Tři Thompsonovy body by měla autorka shrnout španělsky vlastními slovy. U George Kublera chybí kniha *The Art and Architecture of Ancient America*, vyšla také španělsky.

67: Dříve, než bych se odvážil zaujmout/vyhlásit své stanovisko, podrobil bych rozboru dosavadní náhledy, které jsou kolísavé; je nutno uvést jednoznačné argumenty, protože definovat nově určitou epochu, resp. pozměnit její zavedený název není rozhodně příliš zdůvodnitelné ani snadné.

70: U Itzů bych očekával i rozbor, resp. poukázání na linvistický problém. 71: Srovnávání s řeckým kultem Dionysa je poněkud cizorodé. U prepisu mayského nápisu nelze zůstat u angličtiny *Jawbon Fan*, byť s ním přišli američtí archeologové, když to lze definovat španělsky.

Tvrzení, možná pravdivé, že se mi zdá přesvědčivější... musí být podloženo jasně formulovaným závěrem, v němž odliší od dosavadního tvrzení, a zejména důvod, který k tomu vede.

Podkapitola La Ciudad: s. 79 u etymologického rozboru Tollanu a Toltéků mi chybí aztécké označení Toltéka jako prototyp umělce (překlad publikoval I. Slavík). Začínají opět kolísat poznámky, ve kterých autorka udává jen celkový počet stran – četla ty knihy uchazečka? Z kterého místa je citováno? Pokud jde jen o obecný odkaz na knihu, mělo by to tam být uvedeno.

81: U urbanistiky chybí základní literatura z dějin umění a architektury, jako je Paul Gendrop o předkolumbovské, konkrétně mayské architektuře,

86: literatura o ptačím mužovi je mimořádně bohatá. Proč anglicky *principal bird deity*? (s. 88).

87: formulace *con toda probabilidad* je založena na čem? Jestliže autorka přebírá zkratky struktur např. 2D8 (TW), měla by udělat jejich seznam, vysvětlit je a hlavně by se měly objevit na mapce (mapkách).

103, pozn. 179: – musí být uvedeno kdo nazývá budovu Qutzalcoatlovou pyramidou, a připomenout také, jak vyplývá z formulace, že existují jiné názvy.

105: když autorka hovoří o vlastní identifikaci zemského monstra, měla by vycházet z obdobných ikonografických plastik či zobrazení a podat jejich srovnávací studii. A hlavně,

srovnávaná zobrazení reprodukovat. Pokud se pracuje s uměním, nelze nereprodukovat alespoň naprosto základní věci.

107: není mi jasné, čím autorka chce nahradit termín *oltář* – samozřejmě, že ho nikdo nechápe v evropském (křesťanském) smyslu (jenže oltář už je dědictvím římské, tj. pohanské kultury). Jde jen o charakteristiku optické podoby. Už Gendrop (ad vocem) používá kromě klasického termínu také termín *altar plataforma*, takže nejde o novinku.

108: Po určitém idealistickém nazírání na Maye je dnes jasné, že obětovali podobně jako Aztékové.

119: Autorčina tvrzení spočívají na důkazech nebo na víře (dvakrát uvádí *creo que*)?

121: Místo *cabezas muertas* by asi mělo být *cabezas cortadas* popř. jiný termín.

4. část. Nechápu, proč autorka zavádí termín *especialistas religiosos*, jak jsem to vyjádřil již výše. To je spíše termín, jímž můžeme označit dnešní religionisty.

174: Nevidím důvod, proč nemluvit dále o kněžstvu - (i křesťané mají rozdílné názory na roli kněze – od posvěcené osoby katolické k laickému kazateli protestantských denominací), resp. pro pohanské kněze známe termín žrec. I ztotožnění kněze s válečníkem nebylo neobvyklé ještě ve středověku – viz rytířské řády, takže dosavadní podobné ztotožňování je zcela na místě. To bychom mohli přijmou i termín politického nebo náboženského komisaře. Jde-li o válečníky – obětníky, pak jejich funkce není jen fyzická, ale má i duchovní projekci, přestože taková osoba je vlastně katem, či řezníkem, jak správně autorka konstatuje. (Viz např. posuzování osobnosti kata v evropské kultuře). Je úplně jedno, jestli náboženskou roli přičítáme panovníkovi nebo nejvyššímu knězi. Dodnes je tato funkce spojená např. v ortodoxní nebo anglikánské církvi – panovník=představitel církve, přestože se v praxi viditelně neuplaňuje.

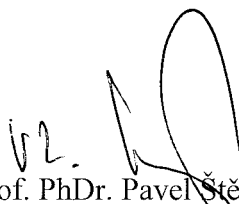
Některé závěry jsou přijatelné, jiné jsou, mírně řečeno, optimistické, a chtěly by doložit ještě podrobnějším studiem. Doufám, že toho z. M. Kosticová postupem času dosáhne, ale bude muset prohloubit zejména ikonografický rozbor jednotlivých mayských představ a zvláště srovnávacího materiálu z jiných kultur – toltécké a aztécké, který jí slouží v argumentaci.

Námítky oponenta lze shrnout souhrnně následujícím způsobem: příliš široký záběr v první kapitole (části) bez adekvátního zpracování historie literatury, nepřesnosti v citacích (drobnými překlepy se tu nezabývám, označil jsem je přímo v textu), chybějí ilustrace; pokud jde o rozbor znázornění, pak by měly být povinné. V obecné rovině by mělo platit, že když autor navrhuje nové definice pojmů nebo dokonce jejich názvy, musí nabídnout důkladné zdůvodnění a to jak analytické tak syntetické, zejména vzhledem k odmítnutým názorům. Reliéfy či zobrazení, které autorka využívá při diskusi o možné nové identifikaci, či které jí slouží jako argument pro jiné vývody, by měly být bezpodmínečně reprodukovány. Chybí také mapa města, na které by byly vyznačeny hlavní památky, o kterých jde řeč a orientace zmiňované *axis mundi*. Chybí jí zběhlost v odborné terminologii; tu může vynahradit pečlivým ověřováním ve specializovaných slovnících. (Už mimo svůj obor se jen dotáží: s kterými mayskými jazyky se při interpretaci hieroglyfického písma počítá?)

Celkově jde o důvtipné kombinace myšlenek, které, ač občas nejisté či příliš subjektivně formulované nebo ne zcela podložené, nastolují velmi zajímavé perspektivy v celkové interpretaci a v přístupu výkladu jak jednotlivých uměleckých děl, tak jednoho z nejobtížnějších problémů interpretace mayské kultury, města Chichén Itzá jako celku. Argumenty pro změnu respektive podklady pro ně by měly být vyvozeny z důkladnější ikonograficko-ikonologických i formálních rozborů. V případě publikace doporučuji první kapitolu vypustit nebo nahradit jiným textem.

S těžkým srdcem kvůli první kapitole, v níž autorka nepracuje s přesnými termíny a s jejich trochu libovolným výběrem včetně literatury (částečně může jít o problém vedení

práce), dále kvůli formálním chybám v citacích (ty lze do jisté míry chápat jako problém pouze redakční), leč veden vědomím, že jde ale především nesporně o velmi talentovanou uchazečku a přesvědčen o tom, že je teprve u startu, po kterém může dosáhnout lepších výsledků, práci nakonec doporučuji k obhajobě.

Prof. PhDr. Pavel Štěpánek, Ph.D.
Praha, 19. 4. 09

A nakonec bibliografie, kterou doporučuji k doplnění

Michael D. Coe, *The Maya scribe and his world*. The Grolier Club, New York, 1977 či jiné práce významného mayisty

García Campillo, J. M., a kol., *Los mayas, el esplendor de una civilización*, Madrid – Barcelona 1990 (možná, že se překrývá s jinými autorovými pracemi uvedenými Z. M. Kosičovou)

Dioses. Modos de empleo. La experiencia religiosa hoy. Museo de Europa, Madrid 2007

Dioses del México antiguo. México 1995

Davide Domenici, *Mayové. Poklady zaniklých civilizací*. Praha 2006

Paul Gendrop, *Quince ciudades mayas*, México 1979

Paul Gendrop – Iñaki Díaz Balerdi, *Escultura azteca. Una aproximación estética*, México 1994 – model pro interpretaci

Paul Gendrop, *Diccionario de Arquitectura Mesoamericana*, México 1997 – ke konfrontaci termínů

Caroline Humphrey a Piers Vitebsky, *Posvátné stavby*, Praha 1988

Georges Kubler, La evidencia intrínseca y la analogía etnológica en el estudio de las religiones mesoamericanas, in: *Religión en Mesoamérica. XII mesa redonda*, México 1972

Maria Longhenová – Walter Alva, Mexiko. *Dějiny a kultura Mayů, Aztéků a dalších předokumbovských národů*, Praha 1998

Maria Longhena, *Sprechende Steine. 200 Schriftzeichen der Maya – die Entschlüsselung ihrer Geheimnisse*, Wiesbaden, Fourier Verlag 2003, zejména kapitola *Die Religion*

Michela Malá, *Arquitectura de la cultura maya y los hallazgos realizados en los últimos años*. Olomouc 2007 Rkp rigorozní práce

Bronislaw Malinowski, *Magic, science and religion*. New York 1948 a další edice

Franz K. Mayr, *La mitología occidental*, Barcelona 1989 jako model práce s hermeneutikou *Métropoles Maya*, Bruxelles: Musées Rayaux d'Art et d'Historire, 24 sept – 24 décembre 1993

Irene Nicholson, *Mexican and Central American Mythology*, London 1967 zvláště kapitola communicating with the god.

Charles Phillips, David M. Jones, *Enciclopedia de las civilizaciones azteca y maya. Historia, leyenda, mito y cultura de las civilizaciones precolombinas de México y Centroamérica*.

Edimat Libros España 2007

Román Piña Chan, *Historia, arqueología y arte prehispánico*, México 1972

Christian Raetsch a kol., *Bohové starých Mayů*, Praha 1999

Lewis Spence, *Incas, Mayas y Aztecas. Mitología*. Madrid 2000

Henri Stierlin, *Maya*. Fribourg 1964 - urbanistika

Karl Taube, *Aztekische und Maya-Mythen*, Stuttgart 1994 (angl. vyd. 1992) je citován

v anglické verzi. Existuje také česká Karl Taube, *Aztécké a mayské mýty*, Praha, Levné knihy 2004